

'מלך אצל משפט': עיון בתשובת רש"י על התימת ברכת 'השיבה שופטינו' ע"פ נוסחה בכתבי היד

הקדמה
דברי רש"י בספר 'על הכל'
הנוסח בכתבי היד ומשמעותו
נספח: 'אורחות חיים' וחיבורים מחכמי צרפת

הקדמה¹

תשובות רבות מרבותינו הראשונים נכנסו לספרי החכמים שבאו אחריהם, הן בספרי ההלכה והן בספרי הפרשנות לתלמוד². גם תשובותיו של רש"י שוקעו בספרי ההלכה מבית מדרשו³, בספרי בעלי התוספות, ובספרי חכמים נוספים. פעמים רבות התשובה לא נשמרה בצורתה המקורית, אלא הובאה רק תמצית של התשובה בהשמטת חלקים מהמשא ומתן ההלכתי⁴.

1 מאמר זה נכתב במסגרת הכנת מהדורה מתוקנת של ספר 'על הכל', יחד עם ידידי הבה"ח ר' שלמה גלעזר, שתצא לאור בקרוב במסגרת מפעלי 'מכון שלמה אומן'. בחודשים הקרובים תעלה לאתר 'מכון שלמה אומן' מהדורה סינופטית של ספר 'על הכל' על פי שבעת כתבי היד הידועים. הפנייה ביבליוגרפית מלאה נרשמה בהופעתה הראשונה בלבד.

2 ראה: שמחה עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 7-8.

3 "בקונטרסים שיש בהן תשובות מרבינו שלמה זצ"ל ודברים שכתב הרב ר' שמעיה ז"ל בשם רבינו שלמה ז"ל, ראיתי שפסק התלמיד בשם הרב [...]". תשובות ר' יצחק בן שמואל מדמפיייר (ר"י הזקן), מהדורת פנחס רוט ואברהם ריינר, ס' סא, ירושלים תש"פ, עמ' 94-95. ספרי הלכה אלו המכונים: 'ספרי דבי רש"י', נערכו ע"י תלמידי רש"י ותלמידיהם, וחלקם אף עברו עריכות ע"י חכמים ממקומות שונים, ראה: אברהם אפשטיין, ר' שמעיה תלמידו וסופרו של רש"י: ומחקרים על "מחזור ויטרי", "ספר האורה", ו"ספר הפרדס", בתוך: ספר רש"י: קובץ תורני מדעי, בעריכת הרב י"ל הכהן פישמן, ירושלים תש"א, עמ' שכד-שמד. [מאמר זה נדפס לאחר מכן על ידי אברהם מאיר הברמן בספר 'כתבי ר' אברהם אפשטיין', א, ירושלים תש"י, עמ' רעא-ש]; אליעזר משה ליפשיץ: רש"י: רבי שלמה יצחקי, הדפסה שלישית, ירושלים תש"ן, עמ' קלז-קנב; אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשס"א, עמ' 239-236; פנחס רוט, ספר הפרדס: לדרכי היווצרותו של ילקוט הלכתי בימי הביניים, ע"ג, ירושלים ניו-יורק תשס"ח; רוט וריינר, תשובות ר"י הזקן, מבוא, עמ' ב-ג; מאמרי 'על 'ספר האורה' מהדורת מכון ירושלים', מאמר ביקורת, מכילתא: כתב עת לתורה ולחכמה, ב, תשפ"א, עמ' 311-323. חשוב לציין שאף שמלאכת האיסוף של תשובות רש"י ובית מדרשו החלה כבר במאה הי"ט, היא לא באה לכלל מיצוי עד היום, ראה על כך במאמרי: 'תשובת רש"י בהלכות הכשרת כלים', מוריה, שנה שלושים ושבע, גליון ז-ט (תלו-תלח), שבט תש"פ, עמ' ט-יג.

4 עמנואל, שברי לוחות, שם; רוט וריינר, תשובות ר"י הזקן, מבוא, עמ' לח.

במאמר זה אבאר פסק הלכה תמוה שהובא בשם 'רש"י בתשובה'. תמציתה של התשובה הובאה לפנינו בחיבורים המאוחרים לרש"י ללא נימוקים וללא דיון הלכתי, ובשל טעות מעתיק קטנה, קיבל פסק ההלכה משמעות שונה לחלוטין מכוונתה המקורית. עיון בכתבי היד ישפוך אור על תשובה זו.

דברי רש"י בספר 'על הכל'

בדפוס הראשון של ספר 'על הכל' נכתב כך⁵:

רש"י ז"ל כתב בתשובה דאין לומר מלך משפט אלא בראש השנה ויום הכיפורים.

ניסוח זה של פסק ההלכה תמוה - בראש השנה וביום הכפורים אין מתפללין תפילת חול, ובתפילות המיוחדות לראש השנה ויום הכיפורים לא נכללת ברכת 'השיבה שופטינו', מהי אפוא כוונת הדברים?

במהדורה חדשה של ספר 'על הכל'⁶ הנוסח תוקן לפי חלק מכתבי היד:

...דאין לומר מלך משפט אלא מראש השנה ועד יום הכיפורים.

תשובת רש"י באה לומר אם כן, שאין חותמים 'המלך המשפט' אלא בעשרת ימי תשובה. אך גם לפי נוסח זה תוכן התשובה תמוה מאוד, שכן הלכה זו היא גמרא מפורשת⁷:

ואמר רבה בר חיננא סבא משמיה דרב: כל השנה כולה אדם מתפלל 'האל הקדוש', 'מלך אוהב צדקה ומשפט', חוץ מעשרה ימים שבין ראש השנה ויום הכפורים שמתפלל: 'המלך הקדוש' ו'המלך המשפט'. ורבי אלעזר אמר: אפילו אמר 'האל הקדוש' יצא, שנאמר: 'ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה' (ישעיהו ה, טז), אימתי ויגבה ה' צבאות במשפט, אלו עשרה ימים שמראש השנה ועד יום הכפורים, וקאמר 'האל הקדוש'. מאי הוה עלה, אמר רב יוסף: 'האל הקדוש' ו'מלך אוהב צדקה ומשפט'. רבה אמר: 'המלך הקדוש' ו'המלך המשפט'. והלכתא כרבה.

ומה אם כן בא רש"י לחדש?

5 מהדורת מאיר צבי ווייס, בתוך: הגורן: מאסף לחכמת ישראל, ספר שבעי, ברדיטשוב תרס"ח, סי' כד, עמ' 110; דפוס צילום ירושלים תשל"ז, עמ' 35.

6 מהדורת הרב ישראל אליהו, תל-ציון תשפ"ב, עמ' נא.

7 ברכות יב, ב.

הנוסח בכתבי היד ומשמעותו

בדיקת כתבי היד של החיבור⁸ מעלה כי נשמטה תיבה אחת מן התשובה, המשנה לחלוטין את משמעות התשובה כולה, וזה נוסח התשובה על פי כתב-יד המבורג⁹ עם שינויי נוסח ע"פ שאר כתבי היד:

רבינו שלמה¹⁰ כתב בתשובה¹¹ דאין לומר מלך **אצל** משפט אלא מראש השנה ועוד יום הכיפורים¹².

וכן הוא בכל כתבי היד: 'מלך אצל משפט'. לפי נוסח זה תשובת רש"י באה לומר שבכל השנה אין חותמים 'מלך אוהב צדקה ומשפט' אלא 'האל אוהב צדקה ומשפט' או 'האל המשפט', ורק בעשרת ימי תשובה מוסיפים לחתימת הברכה את התיבה 'מלך'. ואכן בגמרא בברכות שם הנוסח בכת"י מינכן הוא: "כל השנה כולה מתפלל אדם האל הקדוש, האל המשפט". וראה דקדוקי סופרים שם¹³. וכן הוא הנוסח בכת"י אוקספורד 366¹⁴.

וכך כתב הטור בשם אחיו הגדול רבי יחיאל בן הרא"ש¹⁵:

כתב אחי ה"ר יחיאל ז"ל: מעולם תמהתי על חתימת ברכה זו, למה נשתנית מכל חתימת ברכות י"ח לענין מלכות, הא קי"ל ברכה הסמוכה לחברתה אין בה מלכות [...] אמנם שמעתי שבפרובינציא אין אומרים 'המלך', וישר בעיני.

8 על כתבי היד של ספר 'על הכל' והיחס ביניהם אכתוב בעז"ה במבוא העיתידי לספר. להלן רשימת כתבי היד של החיבור שנעשה בהם שימוש במאמר זה: כתב-יד המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה hebr. 89 (מתכ"י: F926), כתיבה אשכנזית, המאה ה"ז, דף 205א; כתב-יד לונדון, אוסף מונטיפיורי 150 (מתכ"י: F5151, אוסף שזח"ה 366), כתיבה אשכנזית, המאה ה"ט, דף 31א; כתב-יד בודפשט, הספרייה של האקדמיה ההונגרית למדעים, Kaufmann A 370 (מתכ"י: F15136), כתיבה אשכנזית, המאה ה"ט, עמ' 497; כתב-יד פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 1902 (מתכ"י: F13059), כתיבה אשכנזית, מתוארך לשנת 1470, דף 253ב; כתב-יד ירושלים, מכון שוקן למחקר היהדות, Ms. 19523 (מתכ"י: F71912), כתיבה אשכנזית, מאות י"ד-ט"ו, דף קצג ע"ב.

9 בחרתי בכת"י זה על אף זמנו המאוחר, שכן הוא שימר נוסח מקורי יותר של החיבור. אכתוב על כך במבוא לספר 'על הכל'.

10 בודפשט; פרמה נוסף: ז"ל.

11 כת"י לונדון; וכתב רש"י בתשובת. כת"י ירושלים: 'השיב רש"י ז"ל בתשובה אחת'.

12 בכת"י בודפשט; פרמה; ירושלים: 'אלא בר"ה ובי"ה'. וראה מ"ש קודם על נוסח זה.

13 מינכן תרכ"ח, דף כז ע"ב, ושם בהערה צ.

14 ע"פ המאגר האלקטרוני 'הכי גרסינן' לשינויי נוסחאות של התלמוד בבלי, שע"י פרויקט פרידברג לחקר הגניזה.

15 או"ח סי' קיח.

שוב מצאתי בספר הנקרא מחזור ויטרי: ה"ג בפ"ק דברכות, כל השנה כולה אומר: 'האל הקדוש', 'האל המשפט', 'חוץ מעשיית' שאומר: 'המלך הקדוש', 'המלך המשפט', לפי שעכשיו יושב על המשפט לדון כל העולם, ומראה עצמו שהוא מלך על המשפט. וי"א כל השנה: 'מלך אוהב צדקה ומשפט', דגבי משפט שיך לומר מלכות טפי משאר ברכות, כדכתיב "מלך במשפט יעמיד ארץ" (משלי כט, ד). ונשאתי ונתתי בדבר לפני אדוני אבי ז"ל, וקיבל דברי. יש להעיר כי לפנינו במחזור ויטרי¹⁶ לא נמצא כן, אלא רק שבעשרת ימי תשובה אומר: 'המלך המשפט'¹⁷.

תשובה דומה נמצאת בספר אורחות חיים לרבינו אהרן הכהן מפרובנס¹⁸: ואין לחתום בה 'מלך אוהב צדקה ומשפט', אלא 'האל אוהב צדקה ומשפט'. וכן נמי כתב הרא"ש ז"ל בתשובת שאלה, שאין לומר מלך אצל משפט אלא מראש השנה ועד יום הכפורים¹⁹.

עורכי המהדורה החדשה של ספר אורחות חיים העירו על ייחוס התשובה לרא"ש שהרי הרא"ש בפסקיו²⁰ כתב בפירוש להיפך, שכל השנה חותם 'מלך אוהב צדקה ומשפט', ומלבד זאת הרא"ש נפטר כחמש שנים אחרי רבי אהרן בעל אורחות חיים, וכיצד א"כ הוא כותב עליו ז"ל? אך נראה כי נפלה טעות בהעתקה, וצ"ל: 'רש"י', והכוונה לתשובת רש"י הנזכרת בספר 'על הכל'. חיבור זה היה בידי רבינו אהרן הכהן

16 הלכות ר"ה ועשיית, ס' ב, מהדורת הרב אריה גולדשמידט, ירושלים תשס"ט, ח"ג, עמ' תרעה.

17 כפי הנראה קטע זה נשמט ממחזור ויטרי שלפנינו, אך יתכן שקטע זה יוחס בטעות למחזור ויטרי. החוקר אביגדור אפסוביצר במבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 415-414, טען כי היו שני סדרי תפילה שנקראו 'מחזור ויטרי', האחד של רבי שמעיה תלמידו וסופרו של רש"י, והשני של רבינו שמחה מויטרי, והוא המוכר לנו. שני המחזורים האלו הכניסו לתוכם מתורת רש"י, ושיניהם כונו מחזור ויטרי. ולדבריו ניתן לומר שקטע זה הוא מן המחזור של רבי שמעיה שלא הגיע אלינו, ולא ממחזורו של רבינו שמחה [וכך גם ניתן לומר על קטעים נוספים המיוחסים למחזור ויטרי, שאינם נמצאים לפנינו]. אך פרופ' אברהם גרוסמן בספרו חכמי צרפת הראשונים, עמ' 396-395, דחה את דבריו, וכתב שאף שגם רבי שמעיה כתב מחזור, מ"מ מחזור זה לא כונה מעולם 'מחזור ויטרי' [על רבי שמעיה, ראה: אפשטיין, ר' שמעיה תלמידו וסופרו של רש"י, בתוך: ספר רש"י: עמ' שכד-שמד, ובספר 'כתבי ר' אברהם אפשטיין', א, עמ' רעא-ש; גרוסמן, שם, עמ' 411-347].

18 רבי אהרן הכהן מחבר הספרים 'ארחות חיים' ו'כלבו' לא היה מחכמי לונלי, בניגוד לתפיסה המקובלת בעבר. וראה: שלמה זלמן הבלין, 'לענין הספרים 'כלבו' ו'ארחות חיים', בתוך: ארחות חיים, ח"א, מרכז שפירא תשע"ז, עמ' 41-40; פנחס רוט, חכמי פרובנס המאוחרים - הלכה ופוסקי הלכה בדרום צרפת 1348-1215, ע"ד, ירושלים תשע"ב, עמ' 39-38.

19 אורחות חיים, הלכות תפילה, ס' כ, ח"א, עמ' רמו.

20 ברכות, פ"א, ס' טז.

בעל אורחות חיים - כמו חיבורים אחרים מחכמי צרפת שהיו בספרייתו - וממנו העתיק את תמצית התשובה.

ראינו אם כן איך שתיבה אחת שהוחזרה למקומה, מאירה באור חדש-ישן את פסק ההלכה של רש"י.

נספח: 'אורחות חיים' וחיבורים מחכמי צרפת

רבי אהרן הכהן מחבר הספרים 'אורחות חיים' ו'כלבו' היה בעל ספרייה עשירה, שכללה חיבורים מחכמי צרפת ואשכנז, פרובנס וספרד²¹. בעבר פרסמתי תשובה מרש"י שהייתה טמונה בכת"י שנים רבות, ותמציתה הובאה באורחות חיים, עם ידיעות ביוגרפיות חשובות שלא הובאו בנוסח התשובה עצמה²². גם ספר 'על הכל' היה בספרייתו של רבי אהרן הכהן, והוא השתמש בו במהלך כתיבת ספריו. להלן שתי דוגמאות לשימוש בספר:

א. על הכל: "ויש מפרשים: איצטלין שלא יזרוק כלפי מעלה, לפי שהזכיר לפניו ואחריו ימינו ושמאלו הזכיר שלמעלה נמי אסור לדברי הכל, שנראה ככופר"²³.

ארחות חיים: "ויש מפרשים: אצטלין כלפי מעלה, ונותנין ראייה לפירוש זה לפי שהזכיר לפניו ולאחריו וימין ושמאל הזכיר גם כן למעלה, כי זה ודאי אסור, שנראה ככופר"²⁴.

מסתבר שרבי אהרן הכהן העתיק את הדברים מתוך ספר על הכל. לא מצאתי חכם קדום יותר שהביא את הפירוש הזה, ויתכן שרבי משה מאיוורא שמע אותו מפי חכם צרפת²⁵.

ב. על הכל²⁶: "ולאחר יברך על הגפן ועל פרי הגפן וחותרם על הארץ ועל הפירות.

21 ראה: הרב שלום יהודה קליין, מבוא לספר ארחות חיים, ח"א, עמ' 31.

22 ראה מאמרי: תשובת רש"י בהלכות הכשרת כלים, עמ' יא, סמוך להערה 23.

23 נוסח הדפוס, סי' טז, מהדורת ווייס, דפוס צילום, עמ' 27. בכתבי היד אין שינויים משמעותיים מנוסח הדפוס.

24 אורחות חיים, ח"א, תפילה, אות לה, עמ' רסט-ער. וכן הוא בכלבו, ח"א, סי' יא, מהדורת הרב דוד אברהם, ירושלים תשס"ט, עמ' רסה.

25 חכם נוסף שהעתיק את הפירוש הזה מספר 'על הכל' הוא רבי משה מצוריק, בסמ"ק מצוריק, מצוה יב, אות צג, מהדורת הרב יצחק יעקב הר-שושנים - רוזנברג, מהדורה שלישית מתוקנת, בני-ברק תשס"ח, עמ' פ. ר"מ מצוריק כתב את הפירוש בשמו המקורי של החיבור 'סדר הר"ם', ולא בשם המאוחר המוכר לנו 'על הכל'. פירוש זה הובא באליה רבה, סי' צז ס"ק ד בשם הכלבו.

26 נוסח הדפוס, סי' יב, עמ' 18, מתוקן לפי כת"י בודפשט, עמ' 467.

וצריך לזהר שלא לברך על הגפן ועל פרי כו' אם אינו יודע ששתה כשיעור, והשיעור מלא לוגמיו, ואם לא שתה מלא לוגמיו הוי ברכה לבטלה, דודאי ברכה שלפני השתייה אין צריך שיעור, דאסור ליהנות מהעולם בלא ברכה, אבל ברכה שלאחריה צריך שיעור לכל דבר, ביין ומים מלא לוגמיו, ובפירות כזית. וכן הלכה. וכן הוא בירושלמי²⁷ שעל כל דבר שהוא בריא²⁸ צריך לברך לפניו ולאחריו אף על פי שאין בו שיעור, כגון פריז"ט²⁹ אחת של ענבים, או פריז³⁰ אחת של רימון גריני"ש בלעז, וכן לגרעיני" של חטין, לפי שהוא בריא".

כלבו: "ואחר כך מברכין לאחריו: ברוך אתה [...] על הגפן ועל פרי הגפן [...], ואין חייב לברך ברכה זו אם לא שתה מלא לוגמיו, ואם ברך יהיה ברכה לבטלה, כי בודאי בברכה שלאחריו צריך שישתה כשיעור, ביין ובמים מלא לוגמיו, ובפירות כזית. ואמרין בירושלמי: שעל דבר שהוא בריה צריך ברכה לפניו ולאחריו, כגון פרידה של ענב, אף על פי שאין בה כזית, כאשר כתבנו למעלה"³¹.

ברור אם כן שרבנו אהרן הכהן עשה שימוש בספר 'על הכל' שהיה לפניו. חיבור צרפתי נוסף שהיה בספריית רבי אהרן הוא 'ספר מחכים' לרבי נתן בן יהודה מחכמי צרפת במאה ה"ג. חיבור זה המכיל סדר תפילות ומנהגים היה בעל תפוצה נרחבת בתקופת הראשונים, אך נדפס לראשונה רק לפני כמאה שנה³². קטעים ממנו הובאו משמו בספרים 'כלבו' ו'ארחות חיים'.

והנה, בספר מחכים נכתב:

אמת ואמונה כי אין לאיש לרדת לפני התיבה, אפילו באקראי בעלמא עד שיביא שתי שערות ויגדלו כדי לכופ ראשו עד עיקרו, וקודם לכן לא מיקרי

27 ברכות פ"ו ה"א: "רבי יוחנן נסב זיתא ובירך לפניו ולאחריו, והוה רבי חייא בר ווא מסתכל ביה, אמר ליה רבי יוחנן: בבלייא למה את מסתכל בי, לית לך כל שהוא ממין שבעה טעון ברכה לפניו ולאחריו, אית ליה, ומה צריכה ליה מפני שגלעינתו ממעטתו, ולית ליה לר"י שגלעינתו ממעטתו, מה עביד ליה ר' יוחנן, משום ברייה, מילתיה דר"י אמרה, שכן אפי' אכל פרידה אחת של ענב או פרידה אחת של רימון שהוא טעון ברכה לפניו ולאחריה".

28 = בריה.

29 בכת"י קמברידג' וירושלים: 'פרייזא'/'פריזא'. ובכת"י: פרמה, ברלין, לונדון, והמבורג: 'פרידה'.

30 ראה בשינויי הנוסחאות בהערה קודמת.

31 כלבו, ס' כה, עמ' תרצז-תרצח. בארחות חיים, הלכות ברכת המזון, אות כז, ח"ב, מרכז שפירא תשפ"ב, עמ' קפב, הובאו רק חלק מהדברים.

32 מהדורת הרב יעקב פריימן, האשכול, ו, קרקוב תרס"ט, עמ' 162-94; ולאחר מכן בדפוס צילום, ירושלים תשכ"ח. 'מכון שלמה אומן' מתכוון להוציא לאור מהדורה חדשה של חיבור זה בשנה הבאה.

איש, ואנן בעינן איש שנאמר "מדוע באתי ואין איש"³³. והטעם לפי שאינו חייב במצות, וכל מי שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא אחרים מידי חובתו³⁴. לדבריו, המקור להלכה שהקטן פטור מהתפילה הוא הפסוק: "מדוע באתי ואין איש", והטעם לכך שאינו יכול להיות שליח ציבור, הוא שכל מי שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא אחרים ידי חובתם.

ובספר ארחות חיים: "וכתב הר' נתן ז"ל שאין לאיש לרדת לפני התיבה אפילו באקראי בעלמא עד שיביא שתי שערות ויגדלו כדי לכופף ראשו לתחילתו, דבלאו הכי לא מקרי איש, ואנן בעינן איש לתפילה שנאמר: מדוע באתי ואין איש, ולהיות שליח ציבור קבוע עד שיתמלא זקנו התחתון. ע"כ"³⁵. וכעין זה הועתק בכלבו³⁶, ומשם הועתק בבית יוסף³⁷.

ובשו"ת חקרי לב לרבי רפאל יוסף חזן³⁸ כתב:

וכתב הטעם בכל בו בשם הרב נתן: דתפילה איש בעינן, דכתיב: מדוע באתי ואין איש. והרשב"א ושאר מפרשים כתבו טעם אחר: דקי"ל כל שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא את הרבים ידי חובה³⁹.

עיון בגוף ספר המחכים מעלה שאין כאן טעם אחר, אלא מקור הדין שהקטן פטור מתפילה הוא מפסוק זה, והטעם שהקטן אינו יכול להיות שליח ציבור הוא משום שמי שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא אחרים ידי חובתם.

33 ישעיהו נ, ב.

34 כתב-יד בודפשט, הספרייה של האקדמיה ההונגרית למדעים, Kaufmann A 370 (מתכ"י: F15136), עמ' 281.

35 הלכות תפילה סי' עח, עמ' שה.

36 הלכות תפילה ותחנה, מהדורת הרב דוד אברהם, כרך א, ירושלים תשס"ז, עמ' ש-שא.

37 או"ח, סי' נג, ו.

38 הרב רפאל יוסף חזן (תק"א-תקפ"א, 1741-1820), מחבר הספר 'חקרי לב', היה מחכמי ורבני איזמיר, בגיל 29 מונה לחבר בית הדין בעיר, ולאחר כעשרים שנה בשנת תק"נ מונה לרב העיר. בשנת תקע"ג עלה לארץ ישראל, ולאחר שנתיים, בשנת תקע"ה, בהיותו כבן 74, מונה לראשון לציון, ושימש בתפקיד זה עד לפטירתו שש שנים אחר כך. הרב חזן כונה 'הרב חק"ל', או 'היר"ח', בניו ונכדיו וניניו היו אף הם מגדולי החכמים בזמנם. ביניהם: בנו הראשון לציון הרב חיים דוד חזן; נכדו הגאון רבי חיים פלאגי; ועוד רבים. ראה: משה דוד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 250-251; אברהם אלמאליח, הראשונים לציון: תולדותיהם ופעולתם, ירושלים תש"ל, עמ' 157-159.

39 שו"ת חקרי לב, או"ח, א, סי' יח, ירושלים תשמ"ז, עמ' סז.